

**НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УКЛАДЕННЯ
ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Дослідження історії сімейних відносин та сімейного права відіграє важливу роль у духовному житті суспільства. У зарубіжній та вітчизняній літературі достатньо широко висвітлено питання щодо еволюції батьківської влади, статусу грецької жінки у сім'ї та суспільстві, моральним приписам, через які суспільство впливало на родинні стосунки. Цим питанням присвячено праці В. Латішева, П. Брюле, П. Гіро, Д. Коена, Х. Фоля, С. Помероя та інших авторів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Водночас, спроб спеціального історико-юридичного дослідження нормативної регламентації укладання та розірвання шлюбу в північнопонтійських державах античної доби – Ольвії, Херсонесі, Боспорському царстві та ін. досі не здійснювалося.

Сім'я у державах Північного Причорномор'я, як і в їхніх грецьких метрополіях, утворювалася за допомогою шлюбу. Термін «шлюб» нині розуміється як добровільний рівноправний союз жінки та чоловіка, що укладається з метою створення сім'ї та породжує взаємні права та обов'язки подружжя [8, с. 62]. За часів античності шлюб, зазвичай, не був ані добровільним, ані рівноправним. Безшлюбність чоловіків-громадян в античних державах морально засуджувалася, а інколи навіть могла розглядатися як злочин [9, с. 48]. Чоловік, якому не довелося укласти шлюб вважався нещасним та таким, від якого «відвернулися боги». В написі на одному зі знайдених у Пантікапеї пам'ятників про такого громадянина, який до своєї смерті не встиг одружитися, говориться: «...Йому випала доля, достойна усілякого жалю: замість бажаного шлюбного чертогу – могила, замість нареченої – стела, замість шлюбу – жахливе горе батьків» [10, с. 122].

За тодішніми уявленнями головна мета шлюбу полягала у забезпеченні безперервності роду та продовженні спадкоємних жертвоприносин. Деякі дослідники навіть зауважують, що про якісь взаємні почуття мови, зазвичай, не велося (хоча, наприклад, боспорські епітафії засвідчують зворотне). «Чоловік та жінка, що укладали шлюб, з'єднувалися не за тим, щоб злити воєдино свої думки й почуття або підтримувати один одного в життєвих випробуваннях: вони просто виконували обов'язок, і патріотичний, і релігійний водночас», – вважає П. Гіро [3, с. 21]. Його підтримує й П. Брюле, який вбачав основний сенс шлюбу для давньоеллінського чоловіка у тому, щоб «зробити жінку своєю законною дружиною, щоб вона дала законних дітей» [2, с. 132]. Звідси випливало

те, що у шлюбі, як його розуміли греки, особистість жінки нічого не важила. Її лише приймали як необхідне знаряддя для збереження родини та полісної громади, а отже й держави. Завдання дружини вважалося виконаним, коли вона народжувала кількох синів. Навіть заміжня жінка, яка ще не народила дітей, не вважалася дружиною у повному значенні цього слова. «...Це я, дочка Глікона, сиджу поруч із ним в Аїді, вдова, покинувши живим чоловіка. Заздрісний Аїд повів мене за собою дівчиною, не дружиною: я не лишила свого відбитку в обличчі милих дітей. Нещасна доля відірвала мене від усього та повела у морок від любого життя», – говорить в одній з епітафій, знайдених у Пантікапеї [10, с. 137].

Згідно норм звичаєвого права, шлюб в античних державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, заборонявся лише між батьками та дітьми та між братами і сестрами від одного батька та однієї матері. В усіх інших варіантах споріднення наречених шлюб не лише не заборонявся, але навіть вважався бажанішим за шлюб з неродичами, а для дівчат-спадкоємиць батьківського майна (ἐπίκληρος) вважався обов'язковим [1, с. 200].

Законний шлюб допускався лише між громадянами. Неповноправні особи, іноземці та раби брали шлюб відповідно до норм, якими визначався їхній правовий статус. Діти від таких шлюбів не набували стану громадянства. Цілком законний шлюб випливав з формальної приватної угоди (ἐγγύησις) між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком – з іншого, або ж із передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з точки зору релігійного та сімейного права. Подарунки, що підносилися нареченим своєму майбутньому тестеві, були справжньою ціною нареченої. Інколи навіть міг відбуватися своєрідний аукціон із продажу дівчини [3, с. 21]. В разі, якщо відданиця була спадкоємицею батьківського майна і через її руку відбувалися суперечки між родичами, то їх вирішення здійснювалося через суд, рішення якого – епідикасія (ἐπίδικασία) – вважалося обов'язковим до виконання [1, с. 200]. Укладенню шлюбної угоди, зазвичай, передувало сватання. Поширеність такого обряду серед населення північнопричорноморських полісів випливає з тексту одного з боспорських написів: «...До мене, Феофіли, дочки Гекатея, недовговічній діві, сваталися юнаки. Але їх випередив Аїд, що викрав мене, узрівши в мені Персефону...» [10, с. 128].

Процедура укладення шлюбу достатньо докладно описана у працях П. Брюле, П. Гіро, Фюстель-де-Куланжа, В. В. Латигшева, Г. Бузольта. Вона складалася з трьох етапів: перший (ἐγγύεσις – вихід, видача кого-небудь) відбувався у домі батька, другий – перехід нареченої від батька до чоловіка, третій (τελως – безпосеред-

ній шлюб молодого подружжя під егідою богів) – здійснювався в оселі чоловіка.

На першому етапі шлюбної процедури у присутності нареченого хіріос (χῆριος – батько, найближчий родич або опікун) нареченої, у присутності родини, здійснював жертвопринесення. Закінчивши, він проголошував священну клятву, та закріплював нею віддання своєї дочки за дружину певному громадянину. Таким чином глава сім'ї висловлював свою згоду на майбутній шлюб [11, с. 77] та відрікав доньку від батьківського вогнища, оскільки, для того щоб вступити до нової родини, вона повинна була бути вільною від попередніх обов'язків і від зв'язку зі своєю рідною сім'єю.

Наступний етап полягав у тому, що дівчина переводилася до будинку нареченого. Її вів сам майбутній чоловік або ж один із жерців. Зазвичай, при цьому обличчя дівчини закривалося покривалом, на голову одягався вінок з польових чи садових квітів або гілок та листя мирту, плюща, інших рослин [12, с. 119]. Попереду процесії мати нареченої, а потім – нареченого, несла шлюбний смолоскип, чим символізувалася передача вогню сімейного вогнища, родинна наступність. Протягом усього шляху учасники процесії співалися священні гімни. На півдорозі здійснювався обряд викрадення нареченої. Після вдаваної боротьби наречений брав молоду на руки, та заносив її до оселі, ретельно намагався, щоб її ноги не торкнулися порога. Цим обрядом показувалося, що жінка, яка готується до принесення жертв перед вогнищем свого чоловіка і сама по собі не має на це ніякого права, наближається до нього не з своєї волі, а з волі господаря дому, який повинен сам ввести її туди та «представити» сімейному божеству.

Останній етап процедури укладення шлюбу (τέλος) відбувався у будинку нареченого. Молоду ставили перед домашнім божеством та кропили очисною водою після чого вона могла доторкнутися до священного вогню. Вимовлялися молитви. Після цього наречені разом з'їдали хліб та небагато плодів. Це поєднувало їх у взаємному релігійному спілкуванні і у спілкуванні з домашніми божествами [3, с. 21]. Таке урочисте введення нареченої до фратрії чоловіка остаточно надавало шлюбу його юридичного значення.

Переходячи жити до оселі чоловіка, дружина приносила з собою придане (у більшості випадків грошима та рухомим майном, як виняток – нерухомістю), якісні та кількісні параметри якого зазвичай визначалися при укладенні попереднього договору щодо майбутнього шлюбу [13, с. 181]. Для укладення угоди щодо приданого було достатньо простої заяви перед свідками. Не заборонялося й додавати до цього певний письмовий акт, але це не було обов'язковим. До нашого часу не збереглося жодних юридичних актів з північнопричорноморських полісів, які б засвідчували розміри приданого. Але подібні документи знайдено в інших регіонах

грецького світу [14, № 124]. Майно, яке набувалося у якості приданого, перебувало в розпорядженні чоловіка [11, с. 77], але він зобов'язувався передати його недоторканим або й примноженим у спадок своїм дітям.

Полігнія в античних державах Північного Причорномор'я не допускалася, хоча, окрім законного шлюбу, існувало ще й визнане законом співжиття. Кожному громадянину, за умови його матеріальної спроможності, дозволялося, окрім законної дружини, мати ще й наложницю (παλλακή) [15, с. 9]. Єдиною обов'язковою умовою при цьому було утримання її не у тому будинку, де жила дружина [13, с. 181]. Постійна наложниця навіть визнавалася юридично – з можливістю спадкування за заповітом [16, с. 80]. У промові «Проти Неєри», що приписується Демосфенові, автор чітко визначає роль різних соціальних груп жінок у житті грецького громадянина: «Гетер ми маємо заради задоволення, наложниць – для повсякденної плотської розваги, а дружин – для народження законних дітей та для вірної охорони домашнього майна» [17, LIX, 122]. Таку форму відносин, коли позашлюбні зв'язки чоловіка вважаються припустимими, називають гетеризмом.

Зрада дружини, навпаки, вважалася неприпустимою. Хоча, можливо, існували й винятки. Невідомо, чи поширювався на античні держави Північного Причорномор'я запроваджений Солоном в Афінах закон, названий Плутархом «безглуздим та смішним», відповідно до якого заможній сироті, у випадку нездатності до шлюбного співжиття її чоловіком, який за нормою звичаєвого права був її опікуном, дозволялося вступити у зв'язок з кимось із найближчих родичів чоловіка (щоб у разі, коли з'явиться дитина, вона б походила з роду чоловіка). Цей закон спрямовувався проти чоловіків, які були нездатними до подружнього життя, але брали за дружин багатих сиріт через гроші. «Чоловік, бачачи, що така дружина віддається, кому бажає, або відмовиться від шлюбу з нею, або, залишаючись у шлюбі, буде терпіти ганьбу, несучи кару за свою жадібність та нахабність», – зауважує Плутарх [18, Sol. XX].

Варто зауважити, що в античних державах Північного Причорномор'я в останніх століттях до нашої ери жінкам, принаймні з аристократичних родин, а у Боспорській державі – із царської сім'ї, була притаманна значна самостійність у прийнятті відповідальних рішень [19, с. 69]. З оповіді Константина Багрянородного, наведеної у його праці «Про управління імперією», відома херсонеська легенда про дочку одного з верховних державних магістратів – першого архонта на ім'я Ламах – Гікію, яку було видано заміж за сина боспорського царя Асандра. Колись Асандр намагався силою захопити Херсонес, але зазнав поразки. Тоді він вирішив хитрістю завоювати місто. Знаючи, що в Ламаха є дочка, він запропонував свого сина їй у чоловіки. Цар сподівався, що після

смерті Ламаха влада над Херсонесом перейде до роду першого архонта й від Гікії потрапить до рук його сина. Останній, приїхавши до Херсонесу, одружився з Гікією. Через два роки Ламах помер. На раді іменитих громадян було вирішено поставити на чолі управління містом не зятя Ламаха, а іншого видатного херсонесита – Зіфа. Сподівання Асандра та його сина не справилися. Але вони не відмовилися від своїх планів. Асандр став надсилати синові морем через певні проміжки часу по десять-дванадцять юнаків-воїнів, окрім веслярів, начебто для того, щоб доставити йому та Гікії подарунки. Човни боспорян входили до бухти Символів (у нинішній Балаклаві), а син Асандра посилав туди коней, на яких боспорські воїни привозили дарунки до міста.

Дізнавшись, що її свекор, маючи на меті захопити Херсонес, посилає з дарунками боспорських вояків, яких її чоловік переходує у підвалі їхнього будинку, Гікія розкрила плани заколотників херсонеситам та за їхньої допомоги підпалила своє житло. Чужоземців було вбито. Тим самим жінка врятувала Херсонес від загрози [20, с. 48–50]. За це вона отримала від громадянської общини нагороду: вдячні громадяни незабаром поставили на горі на її честь дві статуї. Одна зображувала її, коли вона повідомляла херсонеситів про змову, інша – зі зброєю, караючою змовників. На постаментах були висічені написи, де описувалося усе, що зробила Гікія для міста. Окрім того, героїні було обіцяно після смерті поховати її у межах міських стін [21, с. 69–74]. Примітно, що авторитетні антикознавці С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва, В. М. Зубар та ін., не доходячи згоди у точному датуванні названих подій (46–45 рр. до н.е. [22, с. 77]; 44–31 рр. до н. е. [23, с. 11; 25, с. 11]), все ж вважають, що оповідь про Гікію є цілком достовірним історичним джерелом, висхідним до місцевої херсонеської хроніки [22, с. 77; 24, с. 281].

Розлучення (ἀποπέρισις), майже невідоме в античних державах Північного Причорномор'я в архаїчний період [11, с. 77], проте стало досить частим явищем у класичну епоху. Це було характерним і для інших еллінських полісів. Розірвання шлюбу набуло такого розповсюдження, що давньогрецькі оратори навіть пропонували розглядати придане як гарантію для додання міцності шлюбному союзу.

Як впливає з норм пам'ятки права Критської держави – Гортинських законів [26], у давньогрецькому праві існувало два види розірвання шлюбу. Перший називався «відсиленням» і полягав у розлученні на вимогу чоловіка, а другий – «залишенням» і відбувався за ініціативою дружини.

Перший різновид шлюбнорозлучного процесу не ускладнювався жодними формальностями. Чоловік мав право у будь-який момент відіслати свою дружину назад до батьківського дому, повернувши їй придане [27, с. 116–117], і це відбувалося без будь-якого

втручання державної влади. У такому випадку дружина поверталася до свого батька або опікуна. За нормою звичаєвого права, за будь-яких обставин при розірванні шлюбу всі діти, навіть дочки, залишалися з батьком [11, с. 77] якщо останній не мав сумнівів щодо їхнього походження.

Зазвичай процедура відсилання відбувалася у присутності кількох свідків, хоча це правило й не було безумовним. Відомо, що боспорська цариця Динамія, онука Мітрідата VI Євпатора, після смерті свого чоловіка Асандра, під тиском Риму в 14 р. до н.е. вийшла заміж за Полемона I, але через два роки, ймовірно, за ініціативою чоловіка, шлюб було розірвано (цар Полемон одружився з Піфодорідою, онучкою Марка Антонія [28, XII, 3, 29], а Динамія разом із сином Асандра Аспургом змушена була виїхати до азійського Боспору) [29, с. 69].

При застосуванні іншої форми розірвання шлюбу – «залишення» дружина обов'язково мусила особисто звернутися до архонта та подати письмові докази обґрунтованості її вимоги. Лише у такому разі архонт розглядав справу та міг затвердити розірвання шлюбу [27, с. 116–117]. Сенс цієї вимоги роз'яснено Плутархом у біографії Алківіада. Дружина останнього, Гіппарета, яка більше не могла терпіти брутальне поводження чоловіка, вирушила із укладеною у письмовій формі заявою про розлучення до архонта. Але «коли, підкоряючись закону, вона вже подавала вимогу, з'явився Алківіад, зненацька схопив її та поніс через усю площу додому, причому ніхто не зважився вступитися та вирвати жінку з його рук... Застосоване ним насильство ніким не розглядалося ні як протизаконне, ні як жорстоке: вочевидь, закон для того й приводить до громадського місця жінку, яка полишає свого чоловіка, щоб надати останньому можливість вступити з нею у переговори та спробувати втримати її» [18, Alkiv., VIII].

Таким чином, розлучення можна було домогтися або з обопільної згоди подружжя, або за ініціативою лише одного з них. В останньому випадку той з подружжя, хто відмовлявся від розлучення, міг розпочати проти іншого судовий процес.

Як лапідарні, так і наративні джерела засвідчують існування певного розходження між розлученням довільним та розлученням, що мало під собою серйозні мотиви. Наприклад, чоловік, який відсилав від себе дружину без усіляких причин або змушував її покинути його внаслідок поганого поводження з нею, зобов'язаний був сплатити їй винагороду у грошовій або іншій матеріальній формі. Якщо ж між подружжям виникала суперечка з питання, хто саме несе відповідальність за розлучення, то справа ця вирішувалася судом.

Розірвання шлюбу в деяких випадках могло статися навіть на вимогу третьої особи. Так, батько дружини мав право ініціювати

процес розлучення як для того, щоб взяти дочку до себе назад, так і для того, щоб видати її заміж за іншого.

Наслідком розлучення було повернення приданого батькові колишньої дружини, за винятком, ймовірно, тих випадків, коли шлюб розривався внаслідок подружньої зради (μοιχεία) жінки [9, с. 48]. У випадку зволікання з поверненням приданого колишній чоловік за рішенням суду міг бути зобов'язаним сплатити штраф.

У деяких випадках дружина після смерті чоловіка могла вийти заміж вдруге. Так, наприкінці I ст. до н.е. вдова боспорського царя Полемона I Піфодоріда вийшла заміж за каппадокійського царя Архелая [30, с. 268–269]. Інколи чоловік міг видати свою дружину заміж за іншу особу. Так, Плутарх оповідає, як Перікл поштувався своєю дружиною іншому [18, Рег., XXIV].

Поширення в античних державах Північного Причорномор'я християнства [31, с. 42–55], ймовірно, мало наслідком внесення відповідних змін до норм, якими регулювалися сімейні відносини частини місцевого населення. Але ніяких певних звісток з цього приводу ми не маємо.

Певні особливості мала процедура укладання шлюбу та його розірвання у римських легіонерів, які несли службу в гарнізонах, розташованих на території північнопричорноморських держав. Дружини (офіційні та неофіційні) римських солдатів та осіб, що забезпечували життєдіяльність гарнізонів, проживали у відносно відокремлених кварталах – канабах. Як зазначає В. М. Зубар, канаби зазвичай розташовувалися на території, виділеній римським військом міською адміністрацією та перебували під юрисдикцією легіону або римського гарнізону [32, с. 50]. На думку дослідника, можливо, про визначення району розміщення римських солдатів або населення канаби йдеться у фрагменті едикту римського імператора або намісника провінції Нижня Мёзія, опублікованому В. В. Латишевим [33, № 405]. Очевидно, сімейне життя римських легіонерів регулювалося відповідними нормами римського права [34, с. 71–79]. Оскільки метою даного дослідження є висвітлення, насамперед, характерних рис місцевого, у першу чергу еллінського права, ми не будемо спеціально спинятися на з'ясуванні специфіки регламентації укладання та розірвання шлюбу громадян Римської держави.

Отже, зважаючи на викладені факти, можемо дійти певних висновків. Насамперед, варто зауважити, що основним джерелом сімейного права за часів античності виступали релігійні норми та приписи, а також правові звичаї. Для укладення цілковито законного шлюбу було необхідне дотримання низки обов'язкових умов. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб впливав з егтієсії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим

чи його батьком – з іншого, або ж із епідікасії – передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права. Особливістю досліджуваного періоду було те, що шлюбні відносини значною мірою перебували під контролем громади. Розлучення, майже невідоме в античних державах Північного Причорномор'я в архаїчний період, у класичну епоху набуло поширення та стало звичним явищем.

Список літератури: 1. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности. – СПб., 1888. 2. Брюле П. Повседневная жизнь древнегреческих женщин в классическую эпоху. – М., 2005. 3. Гиро П. Быт и нравы древних греков. – Смоленск, 2000. 4. Cohen D. Law, Sexuality and Society: The Enforcement of Morals in classical Athens, 1991. 5. Foley H.P. Reflections of Woman in Antiquity. – NY, 1981. 6. Pomeroy S. B. Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Woman in classical Antiquity. – NY, 1975. 7. Pomeroy S.B. Families in classical and hellenistic Greece. – Oxford, 1997. 8. Большой юридический словарь. – М., 2000. 9. Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. – 2002. – № 1; 10. Корпус боспорских надписей. – М.–Л., 1965. 11. Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. – М., 1895. 12. Скржинская М. В. Венки в античном Северном Причерноморье // Летопись Причерноморья: литература, история, археология (Херсон). – 2006. – № 6. 13. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. – Х., 1890. 14. Античный способ производства в источниках / Под ред. С. А. Жебелева // Известия ГАИМК. – Вып. 78. – Л., 1933. 15. Бузескул В. Женский вопрос в Древней Греции. – Х., 1905. 16. Остерман Л. А. О Солон! История афинской демократии. – М., 2001. 17. Демосфен. Речи. Вып. 1 / Пер. Ф. Г. Мищенко. – М., 1903; 18. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х тт. Т. 1. / Сост. М. Томашевская. – М., 1986. 19. Молева Н. В. Боспорская женщина в семье и обществе // Историк. Археолог. Литератор. К 90-летию М. М. Кубланова. Юбилейный сборник. – СПб., 2004; 20. Сапрыкин С. Ю. Асандр и Херсонес (К достоверности легенды о Гикии) // Советская археология. – 1987. – Вып. 1. 21. Легенды Крыма. – Симферополь, 1995. 22. Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. – М., 2002. 23. Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н.э. // Вестник древней истории. – 1987. – № 2. 24. Русаева А. С. Религиозный аспект исторической новеллы о Гикии Константина Порфирородного // ΜΟΥΣΕΙΟΝ. – СПб, 1997. 25. Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – К., 1998. 26. Горгинские законы / Пер. и комм. Л. Г. Иоселиани. – Тбилиси, 1966. 27. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф. Гельбке, Л. Георгиевского, Ф. Зелинского и др. – СПб., 1885. 28. Страбон. География: В 17 кн. / Пер. Г.А.Стратановского. – М., 1964. 29. Алексеева Е. М. Горгияппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. – 1988. – № 2. 30. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. 31. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988. 32. Зубарь В. М. К вопросу о канаве римского гарнизона Херсонеса // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. – М., 1989. 33. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. – Petropoli, 1916. 34. Сарновский Т., Савеля О. Я. К вопросу о семейной жизни римских офицеров и солдат в Крыму // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. – Warschu, 2000.

Надійшла до редакції 08.05.08